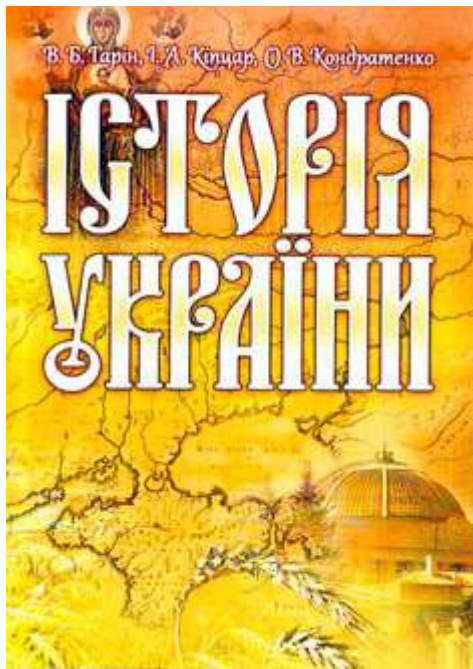

Україна у XVIII ст.

Українські землі в період XVII - XVIII ст. опинилися у складі Московської держави і Речі Посполитої. В цей же час сформувалась козацька державна автономія і відбулося заселення Слобожанщини - своєрідної буферної зони між автономною Гетьманщиною та Москвою, відбулася революція під проводом Б. Хмельницького. Водночас посилювався вплив на культуру церковних інтелектуалів, зокрема Київської митрополії, здійснила перші кроки Унійна Церква, Києво-Могилянський колегіум здобув університетський статус. У Російській імперії був відчутний український вплив у різних сферах, проте після невдалого виступу Івана Мазепи проти Петра I з'явилася перша українська політична еміграція. У річпосполитській частині України в цей час відбувалося протистояння, відоме як Коліївщина, населення цих земель відрізнялося від Гетьманщини більшою етнічною строкатістю, тут поширився хасидизм. Українське мистецтво XVIII ст. перебувало під впливом бароко. Кінець століття ознаменований черговим перерозподілом українських земель внаслідок поділів Речі Посполитої, низкою реформ у адміністративній та соціальній сферах, а також змінами, що зрештою спричинили появу модерної системи освіти.

Початок Північної війни. В кінці XVII ст. був сформований військовий союз спрямований проти Швеції, до якої входила в той час Норвегія, Фінляндія, Прибалтика. Швеція мала дуже сильну армію і флот. До антишведського союзу увійшли Данія, Саконія та Росія. Скориставшись ослабленням Росії на початку XVII ст., Швеція відібрала в неї вихід до Балтійського моря в районі р. Неви, який належав ще Давньоруській державі. Цар Петро I вирішив повернути вихід до моря і це було основною метою війни з боку Росії. Північна війна між Росією та Швецією тривала з 1700 по 1721 р. Доленосні події цієї війни відбувалися і на території України.

У 1700 р. українські війська отримали секретну царську вказівку готуватися до війни зі шведами. Військові дії проти шведів почалися 1700 р., коли російські війська взяли в облогу шведську фортецю Нарва. Серед 80-тисячної російської армії перебував і 7-тисячний козацький корпус під командуванням полковника Іскри. Шведський король Карл XII з 20-тисячною армією прибув на допомогу Нарві. Вночі, коли російські війська розвели в своєму таборі численні великі вогнища, щоб бачити наближення ворога, шведи пішли в атаку. Діючи в темноті, вони чудово бачили росіян та їхній табір, самі залишаючись у тіні. Шведські артилеристи впритул розстріляли російські порохові склади, що викликало паніку в російському таборі. Удар шведської піхоти і кавалерії, завданий після цього, був страшний. Російська армія виявилася розбитою наголову і почала в паніці тікати, кинувши всі обози й артилерію. Тільки Пре-ображенський та Семенівський полки зберегли військовий стрій та вчинили запеклий опір. Російській армії ще належало навчитися воювати по-європейськи. Вважаючи, що з росіянами покінчено, Карл XII вирушив до Курляндії та, розбивши там польські й саксонські війська, вступив до Польщі.

Тим часом участь українських військ у Північній війні полягала от у чому: корпус у 20 тис. козаків під командуванням наказного гетьмана Данила Апостола виступив до Пскова для захисту кордонів від можливого вторгнення шведів; 7 тис. козаків було включено до складу російського корпусу князя Репніна, що діяв на кордонах із Литвою; гетьман Мазепа з 10 тисячами козаків вступив до польської частини Білорусії та зайняв позиції біля міста Могильова. Літом 1701 р. корпус Данила Апостола разом із корпусом російських військ князя Шереметева підійшов до міста Ревеля (Таліна) і тут, нападши на шведський загін, розбив його. У результаті цього бою були отримані такі трофеї: 70 полонених солдатів і 3 офіцери, 1 чавунна гармата і 1 дерев'яний барабан. Така була перша перемога російсько-українських військ над шведами, передвісниця майбутніх галасливих баталій і гучних перемог.

Воєнно-політична діяльність С. Палія

У цю пору в Україні прославився фастівський полковник Семен Палій. Визнаючи над собою владу гетьмана, Палій, у той же час, маючи свій власний великий загін козаків, поводився достатньо незалежно. Постійно наймаючись зі своїм загоном то до поляків, то до татар, то до турок, Палій жив війною і військовою здобиччю, був відважним воїном і користувався великою любов'ю своїх козаків і заступництвом гетьмана Мазепи.

Поляки, вирішивши знищити Палія, направили до Фастова корпус найманих німецьких військ. Проте Палій, дізнавшись про наміри ворога, завчасно заховав своїх козаків у лісах біля міста і, коли німці підійшли до Фастова, напав на них з усіх боків і розбив, захопивши багату здобич.

Поляки знову зібрали ополчення на Палія з польської шляхти і добровольців. Побачивши велику чисельну перевагу польського корпусу, Палій запросив до себе декілька реєстрових полків, запропонувавши їм значну винагороду за допомогу. Ці полки разом із загоном Палія напали на польський корпус під містом Бердичевим і розбили його. Ці дії Палія були розцінені поляками як пряме повстання проти королівської влади. Незабаром, маючи у своєму

розпорядженні більше 12 тис. козаків, Палій узяв міста Немирів, Бердичів та Білу Церкву.

У цей самий час шведи на чолі з Карлом XII вдерлися на територію Польщі. Гетьман Мазепа переконав Петра I в необхідності використовувати слушну нагоду і захопити Правобережну Україну, що і було зроблено. Тепер, побачивши величезну популярність тут Палія, Мазепа вирішив прибрати можливого конкурента. Запросивши Палія до своєї резиденції, гетьман наказав його заарештувати і відправив на вічне заслання до Сибіру, конфіскувавши маєток на користь казни. Через 15 років ув'язнення Семен Палій був звільнений із заслання царем Петром I і взяв участь у знаменитій Полтавській битві, де, показавши чудеса хоробрості та відваги, був убитий гарматним ядром.

Опалу Палія вирішили використати в своїх інтересах кримські татари. Підкупивши козацького старшину Петрика та пообіцявши йому українське гетьманство, татари направили Петрика із загоном до України в надії, що до нього приєднуються прихильники Палія, незадоволені Мазепою. Дійшовши до Переяслава, Петрик дізнався тут про те, що проти нього висланий великий козацький корпус під командуванням генерального осавула Гамалія. Петрик, не наважившись на зустріч із ним, поспішно відступив назад, до татарських володінь. Надалі Петрик з татарами постійно з'являвся на південних околицях України, грабуючи населення і викрадаючи людей у полон. При цьому він проголошував себе гетьманом. Мазепа, пообіцявши за його голову 1000 талерів, спорядив проти Петрика і татар три козацькі корпуси. У результаті багатьох сутичок із татарами ці корпуси змогли, нарешті, гарантувати безпеку південних кордонів. Петрик загинув в одній з таких сутичок і був знайдений мертвим серед трупів татар.

Україна в Північній війні

Тим часом продовжувалася Північна війна. У 1702 р. українські війська діяли спільно з російськими корпусами Шереметева і Рєпніна на північних кордонах Росії, оберігаючи їх від шведів. Це не викликало особливого ентузіазму серед козаків, які бажали битися за свою батьківщину, а не за імперські забаганки Росії. Крім того, під час війни Петро I ввів жорстокі побори в Україні, що також не сприяло тут зростанню його популярності. У завершенні всього цар почав ставити на чолі козацьких полків російських і німецьких офіцерів, що викликало велику настороженість серед козацької старшини.

У 1704 р. шведський король Карл XII, що перебував у Польщі, в результаті своїх перемог позбавив влади польського короля Августа і посадив на трон свого ставленика Станіслава Лещинського. Гетьман Мазепа з 30-тисячною армією козаків весь цей рік перебував у районі річки Прип'яті, захищаючи російські кордони, і не вів серйозних бойових дій. У 1705 р. він, за велінням царя, вступив у межі Галичини і розташувався біля міста Замостя. Недалеко звідси козакам вдалося розбити корпус польських військ, прихильників Станіслава Лещинського. Зимувати Мазепа залишився в Польщі, маючи свою ставку в місті Броди.

Близькість ставки Мазепи до розташування шведських військ дала йому можливість таємно переписуватися з королем Карлом XII. Мазепа умовився з ним про те, що він розірве зв'язок України з Росією і стане союзником шведів. У свою чергу, Карл XII пообіцяв захищати Україну, відновити її давні права і не укладати миру з царем до повного звільнення України від влади Москви.

Гетьман, замишляючи перехід на сторону шведів, почав віддаляти від себе тих воєначальників, які залишалися вірними російському цареві. Так, у 1706 р. він послав полковника Міклашевського битися проти шведів до району міста Несвіж, де один козацький полк був вимушений вступити в бій з цілим корпусом ворога. Будучи розбитий, Міклашевський закрився в Несвітському замку, де протримався п'ять днів і загинув під час штурму замку. Так само Мазепа вислав полк Мировича битися проти польського корпусу під Ляховичі, де Мирович був оточений, полонений і переданий шведам.

У липні 1707 р. цар Петро I, прибувши до Чернігова, здійснив звідси по річці Десні подорож до Києва. Тут, разом із гетьманом Мазепою, він заклав нову Печерську фортецю. У Києві цареві був поданий донос про зрадницькі наміри гетьмана Мазепи. Авторами доносу були генеральний суддя Кочубей і полковник Іскра. Цар повелів створити комісію і ретельно розслідувати донос. Слідство продовжувалося декілька місяців і прийшло до висновку про невинність гетьмана. За рішенням слідчої комісії донощики були засуджені на смерть. Страта Кочубея та Іскри відбулася під Білою Церквою з причини того, що тут стояли табором війська.

Тим часом Петро I спробував запропонувати шведам мир і був готовий відмовитися від захоплених та повернутих Росії прибалтійських земель окрім заснованого в 1703 р. Петербурга. Але шведський король не хотів навіть слухати про мир із Росією і говорив своїм міністрам, що він розмовлятиме про мир у Москві, скине царя з престолу та поділить Росію на удільні князівства.

У червні 1708 р. Карл XII, вирішивши завдати удару по Росії, вдерся в її межі з боку західних рубежів. Шведський король вів армію в 35 тис. чоловік, метою якої було захоплення Москви. Проте, зіткнувшись із запеклим опором російського народу, шведи повернули на Україну, де король сподівався отримати допомогу від гетьмана Мазепи. Тим часом Мазепа, укріпивши свою резиденцію, місто Батурин, і, залишивши в ньому великий гарнізон, рушив із рештою українських військ до кордону з Білорусією нібито для відбиття шведів. У своєму таборі під Новгород-Сіверським він оголосив військам прокламацію про союз зі шведами. Переважна більшість козачих військ уранці, покинувши гетьмана, виступили з табору на з'єднання з російськими військами. З гетьманом залишилися тільки два козацькі полки. Козацька армія, що пішла від гетьмана, з'єдналася під Стародубом з корпусом князя Меншикова, де знаходився і сам цар. Петро I, подякував козаків за їхню вірність, наказав їм діяти під керівництвом Меншикова до виборів нового гетьмана.

28 вересня біля села Лісної в Білорусії корпус Меншикова у присутності Петра I атакував шведський загін із обозами. 16 тис. шведів під командуванням Левенгаупта поспішали на з'єднання зі своїм королем. У ході цієї битви

російські війська, не витримавши шведського удару, почали відступати. Але цар Петро, зібравши їх знов і поставивши за ними і по флангах козаків, наказав останнім рубати без пощади всіх відступаючих, будь то сам цар. Після цього повів своє військо в нову атаку, що увінчалася повним успіхом. На полі бою лягли 4 тис. шведських воїнів, а 12 тис. здалися в полон. Росіяни отримали весь шведський обоз з артилерією і численними запасами.

З Білорусії цар направив князя Меншикова з його корпусом і козаками до резиденції гетьмана Мазепи міста Батурина. Князеві було необхідно, узявши місто, вилучити всі зібрані там скарби і запаси. Підійшовши до Батурина в останніх числах жовтня 1708 р., Меншиков тут же повів свої війська на штурм міських укріплень. Проте батуринський гарнізон, чудово розуміючи, що його чекає в разі поразки, чинив запеклий опір. Протягом всього дня одна атака слідувала за іншою, але бажаного результату не приносила. Меншиков, зневірившись узяти місто, вночі наказав відступити. Проте командир Прилукського полку, що знаходився в місті, полковник Ніс, не бажаючи приймати сторону гетьмана Мазепи, послав до Меншикова свого гінця. Ніс повідомив князю місце, яке займалося в обороні міста його полком, і запропонував удосвіта атакувати саме тут. При цьому було обумовлено, що козаки Прилукського полку, не чинячи опору, ляжуть на землю на знак своєї добровільної здачі в полон, щоб уникнути загибелі. Повірівши полковнику Носу, Меншиков на зорі ударив у вказаному місці на міські укріплення. Все сталося так, як і обіцяв полковник Ніс. Місто було захоплене, розграбоване і спалене. Меншиков вивіз із Батурина величезні багатства і 315 гармат.

Карл XII, вступив до України, знайшов гетьмана Мазепу недалеко від Новгород-Сіверського без обіцяного війська і провіанту. Шведів чекала нелегка зима на Україні. Карл XII наказав своїм солдатам ставитися до українського населення як до союзного їм. Шведи прагнули не допускати грабежів і насильств, намагаючись отримати все необхідне з населення за готівковий розрахунок. Проте ця тактика не приносила успіху. Українське населення бачило в шведах іновірців та окупантів. Всюди відбувалися напади селян на нечисленні шведські загони й окремих солдатів. Полонених шведів селяни із задоволенням здавали російським військам, оскільки за кожного полоненого спочатку платили по декілька рублів, а потім видавали чарку горілки.

У листопаді 1708 р. Петро I повелів провести в Україні вибори нового гетьмана. 7 листопада в місті Глухові гетьманом був обраний Іван Скоропадський, там же відбулася церемонія переказу церковній анафемі колишнього гетьмана Мазепи.

На початку 1709 р. Петро I знову звернувся до шведського короля з пропозицією про мир, ставлячи при цьому умовою вихід Росії до Балтійського моря в районі міста Санкт-Петербург, закладеного царем у 1703 р. Проте, не дивлячись на те, що армія шведів у 3 рази поступалася за чисельністю російської армії, Карл XII не погодився на мир, готуючись продовжувати боротьбу. У квітні 1709 р. він зі своїм військом рушив до Полтави, де, як запевняв короля Мазепа, зберігалися великі запаси продовольства і боєприпасів, в яких шведська армія почала відчувати гостру потребу. На початку травня шведи взяли місто в облогу, але його гарнізон під командуванням полковника Келіна й іноземця Аларта, мужньо витримавши двомісячну облогу, дав

можливість Петру I стягнути до Полтави свої війська. При наближенні до міста великої російської армії шведи були вимушені зняти облогу і готуватися до рішучої битви.

< Попередня ЗМІСТ Наступна >
Полтавська битва та її наслідки

Удосвіта 27 червня 1709 р. почалася знаменита Полтавська битва, що на багато десятиліть визначила долі Росії та України. Російська армія налічувала 76 тис. солдатів і офіцерів, у тому числі й 20 тис. українських козаків. Шведи мали під Полтавою 20-тисячну армію і, крім того, 1 тис. козаків на чолі з Мазепою, які не брали участі в битві, охороняючи шведський обоз. Карл XII, виїхавши напередодні на рекогносцировку (огляд місцевості) з двома своїми гвардійцями, зустрівся з козачим пікетом і вирішив його атакувати. Король особисто бився з козаками і був при цьому серйозно поранений у ногу. Тому в день битви Карл не міг сидіти на коні або керувати своїми військами з носилок. Він передав командування фельдмаршалу Реншильду.

Битва почалася атакою шведської кавалерії та піхоти. Росіяни, побудувавши задалегідь п'ять редутив, за допомогою козацької кінноти відбили цю атаку. При цьому російська кавалерія під командуванням князя Меншикова і козацький корпус під командуванням Палія, провівши контратаку, відрізали частину шведських військ від їх основних сил і примусили їх незабаром до капітуляції. Карл XII, перебудувавши свої війська, чекав підходу батальйонів, зв'язок з якими був утрачений, але вони були вже в російському полоні. О 9 годині ранку Петро I почав виводити свої війська з табору. Шведи не повірили своїм очам - російська армія, яка завжди відступала перед ними, стала шикуватися в бойові порядки, щоб прийняти бій. Почалася наполеглива битва, в ході якої шведи, що не мали артилерії, почали поступово відступати. Тут же на них була проведена атака всієї російської кавалерії, внаслідок якої шведи, не витримавши натиску, побігли з поля бою. У полон до росіян попали фельдмаршал Реншильд, перший міністр, генерали. На radoщах Петро I організував урочистий обід, на який були запрошені високопоставлені полонені шведи. Перший тост цар підняв за своїх учителів. Коли фельдмаршал Реншильд спитав, хто ці вчителі, Петро I відповів: "Ви, шведи. Ви навчили нас, як треба воювати". Тим часом Карл XII і Мазепа з невеликим загоном переправилися через Дніпро й утекли в турецькі володіння. 16 тис. шведів здалися в полон. Перемога була повною і беззастережною. Карл XII надовго вибув із боротьби, а колишній гетьман Мазепа 21 вересня помер у молдавському місті Бендери у віці 70 років.

Разом із Мазепою до Молдавії втекли близько 50 представників козацької старшини, 500 козаків і більше 4 тис. запорожців. У 1710 р. емігранти обрали своїм гетьманом Пилипа Орлика, який навіть склав власну конституцію, на випадок повернення до України. На початку 1711 р. Орлик із запорожцями і татарами вступив на територію України, але незабаром був розбитий і втік.

Довгі роки українські емігранти поневірялися по європейських країнах, але повернутися на батьківщину їм так і не вдалося.

Не довіряючи більше українцям, Петро I приставив до гетьмана Скоропадського свого "спостерігача" Ізмайлова з двома полками і секретним розпорядженням: при щонайменшій підозрі заарештувати гетьмана і всю козацьку верхівку. Гетьманська резиденція була перенесена до міста Глухова, ближче до Росії. На чолі української козацької армії був поставлений російський командувач, козацькі полки також очолили російські офіцери. Представники російського дворянства почали отримувати в Україні величезні земельні наділи.

Посилення російського впливу в Україні

У 1711 р. козацький корпус у 20 тис. чоловік під командуванням Лизогуба взяв участь у Прутському поході Петра I. Цей похід російських військ до Молдавії був здійснений царем у відповідь на оголошення йому війни Туреччиною. Проте цей похід виявився вельми невдалим. Російські війська були оточені на річці Прут силами турецького візиря, що мали значну кількісну перевагу. Тільки завдяки складним переговорам і підкупу візиря, справа не закінчилася катастрофою для Петра I. У результаті підписаного в липні миру російська армія безперешкодно повернулася до Росії, але місто Азов було повернене Туреччині, також були підтверджені права Польщі на Правобережну Україну.

Вигнавши з України шведів і забезпечивши мир із Туреччиною і Польщею, Петро I продовжив поступову ліквідацію українських прав і вольностей, а також самостійного українського війська. Крок за кроком Україна перетворювалася на одну з провінцій Великоросії. У 1712 р. російська дивізія під командуванням Шереметева розташувалася зимувати в Україні, але так тут і залишилася. Одночасно були введені постійні російські гарнізони до Києва, Чернігова,

Ніжина, Глухова, Стародуба, Переяслава, Полтави і Лубен. Утримання цих військ лягало додатковим і важким тягарем на місцеве населення.

У 1718 р. Петро I запросив до Москви гетьмана Скоропадського. Гетьман був із шаною прийнятий при царському дворі. Петро I привіз його з собою до Санкт-Петербурга, що будувався, де гетьман також був оточений турботою й увагою. Проте про полегшення становища українського народу цар не бажав і говорити. У тому ж році Петро I заснував Священний Синод, який замінив колишнє управління церквою патріархом. Оскільки російське духовенство чинило запеклий опір петровським реформам, які наближували Росію до Європи, то цар шукав підтримки українського духовенства. Тому високі посади в православній церкві в першій чверті XVIII ст. займали вихідці з України. Стефан Яворський був місцезблостителем патріаршого престолу. Феофан Прокопович обґрунтовував реформи Петра I.

Нарешті була закінчена затяжна війна зі Швецією, що тривала 21 рік. У 1721 р. був підписаний Ніштадтський мир, і Росія отримала обширні території Балтійського узбережжя. У тому ж році Петро I прийняв титул імператора, а Росія стала імперією.

Малоросійська колегія. У 1722 р. гетьман Скоропадський отримав іменний імператорський указ, який регламентував запровадження в Україні Малоросійської колегії на чолі з бригадиром Степаном Вельяміновим. До складу колегії входило 10 офіцерів, серед яких були гетьман і генеральні старшини. Колегія повинна була встановлювати і збирати податі та податки з українського населення, не дивлячись на осіб і заслуги. Фактично указ означав підпорядкування гетьмана російському намісникові в Україні та позбавлення її автономії і самоврядування. Таким чином, ліквідовувалися всі статті Переяславського договору про об'єднання України з Росією. Гетьман Скоропадський невдовзі помер. Незабаром після його смерті до України прибув бригадир Вельямінов і заснував колегію. Сама назва "Україна" офіційно не вживалася, а була замінена терміном "Малоросія".

У 1722 р. указом Сенату українським гетьманом був призначений полковник Павло Полуботок. В Україні вводилися всі побори і податки, що існували у Росії: податок з маєтку і місця проживання; податок за утримання худоби; податок із ремісничого виробництва; податок із пасіки; податок на сіль; податок на бороду; податок на тютюн; податок на лазні; податок на дубові труни.

У 1722 р. поріділе українське козацтво, згідно імператорському наказу, взяло участь у поході російських військ проти Персії. Під командуванням полковника Данила Апостола 12 тис. козаків рушили битися за розширення кордонів імперії. Приблизно половина з них загинула в горах та ущелинах Кавказу.

Використовуючи відсутність Петра I в столиці, у зв'язку з перським походом, гетьман Полуботок і генеральні старшини звернулися до Сенату з проханням про скасування частини податків і податей, встановлених в Україні бригадиром Вельяміновим. Сенат, розглянувши це прохання, вирішив звільнити від податей усіх українських козаків, поважаючи їх службу імператору. Проте Петро I, повернувшись із походу, за доносом Вельямінова, наказав негайно відновити колишнє положення про податі, а генеральних старшин і гетьмана Полуботка викликав до Петербурга.

Прибувши у 1723 р. до столиці, гетьман і старшини на колінах благали царя про милість і пощаду для українського народу, що розоряється податками. Проте цар, назвавши їх зрадниками, звелів віддати їх до суду в Таємну канцелярію. Слідство, що продовжувалося 4 місяці, засудило всіх до довічного ув'язнення з конфіскацією маєтків на користь казни.

Процес ліквідації української автономії

Після смерті імператора Петра I в 1725 р. російський престол посіла його дружина Катерина I. Одним із перших її указів з Петропавлівської фортеці були звільнені українські генеральні старшини, що утримувалися там за рішенням петровської Таємної канцелярії. їм були повернені колишні чини і звання, а також маєтки. Катерина I недовго царювала і померла у травні 1727 р., а на престол вступив онук Петра I - Петро II. Його коротке правління було вельми сприятливим часом для України.

У цей час у зовнішній політиці Росії почала намічатися чергова війна з Туреччиною, і російський уряд не бажав налаштовувати проти себе українське населення, оскільки театром майбутньої війни цілком могла стати Україна. У 1727 р. Петро II підтвердив всі колишні договори з Україною, а також її одвічні права і привілеї. За його наказом була ліквідована Малоросійська колегія і скасовані всі податки і податі, встановлені нею в Україні. Податки з українського населення тепер збиралися тільки для потреб самої України. У вересні 1727 р. Петро II за багаточисельні зловживання наказав заарештувати князя Меншикова і вислав його із сім'єю в заслання до сибірського містечка Березів. Багаточисельні володіння Меншикова, у тому числі й в Україні, були конфісковані та передані до державної казни.

За велінням імператора Петра II у 1727 р. відбулися вибори нового гетьмана України. 1 жовтня в місті Глухові в дуже урочистій обстановці гетьманом був обраний 70-річний миргородський полковник Данило Апостол, людина "гідна і віддана". Відразу ж після свого обрання новий гетьман відправився до государя в столицю і був прийнятий там дуже прихильно. Петро II на знак особливої прихильності до гетьмана і українського народу звелів йому бути присутнім на своїй коронації в Москві, яка відбулася в лютому 1728 р. Отримавши від імператора грамоти, які підтверджували права і привілеї України, гетьман Апостол повернувся до міста Глухова.

За розпорядженням гетьмана в Україні було створено казначейство, яке склало перший в українській історії річний бюджет. Також була проведена ревізія земель, і значні ділянки були повернені в громадське користування. Гетьману вдалося добитися скасування багатьох мит для українських купців, що вирівняло їх у правах із російськими колегами. Незабаром в Україні було проведене велике призначення в чинах серед козачої верхівки. Причому на всі командні посади козаки призначалися тільки шляхом виборів, згідно давнім традиціям українського козацтва. Таким чином, в українській армії різко скоротилося число російських та іноземних офіцерів. Государ затвердив на посаді всіх обраних, наділив їх ранговими селами і маєтками. Незабаром навіть запорожці отримали офіційний статус підданих Російської імперії. Проте процвітання та спокій в Україні продовжувалися недовго.

У січні 1730 р., захворівши віспою, помер імператор Петро II. Разом із ним припинилася династія Романових по чоловічій лінії. Російська знать, і серед неї гетьман Апостол, ухвалила запросити на престол племінницю Петра I, герцогиню Курляндську, Анну Іоаннівну, яка і прийняла російський престол.

У 1731 р. імператриця Анна, викликавши до себе гетьмана Апостола і нагородивши його орденом Олександра Невського, звеліла українським козакам спорудити оборонну лінію між річками Дніпром і Донцем проти набігів кримських татар. Ця лінія з численними валами, ровами і укріпленнями простягнулася на сотні кілометрів та отримала назву "Української". Щорічно на її будівництво відряджалося 20 тис. козаків і 10 тис. селян. "Українська лінія" надійно захищала південні кордони від грабіжницьких нападів кримських татар.

У 1733 р., у зв'язку зі смертю польського короля Августа II, у Польщі почалася боротьба за трон, в якій взяли участь і Росія. 20-тисячний козацький корпус під командуванням Якова Лизогуба відряджався до Польщі у складі російської армії. Діючи проти претендента на польську корону, Станіслава Ліщинського, козацькі війська брали участь у багатьох битвах із його прихильниками, і, нарешті, взяли місто Гданьськ, змусивши Ліщинського покинути межі країни. За допомогою російських військ на польському троні утвердився син короля Августа II - Август III.

ADVERTISEMENT

Після смерті гетьмана Апостола в 1734 р. в Україні, за велінням імператриці, знову була заснована колегія, що отримала назву "Правління гетьманської канцелярії". До її складу входили три представники Росії і три - України. Головою колегії був призначений генерал Шаховської, якого незабаром по черзі змінили генерали Барятінський і Рум'янцев. Фактично колегія існувала для того, щоб не допустити виборів нового українського гетьмана.

Боротьба з Кримським ханством. У 1735 р. почалися нові походи російських військ проти Криму. Кримські татари, користуючись відсутністю сильної армії в Україні у зв'язку з війною в Польщі, відновили свої грабіжницькі набіги. Головнокомандуючим у поході до Криму був призначений фельдмаршал Мініх. У складі російських військ були і реєстрові козацькі полки, якими командував полковник Галецький.

Російська армія продовжила похід і, здолавши татарські степи, підступила до Перекопських укріплень. Тут фельдмаршал наказав козакам перейти Сиваш та вдарити на татар з тилу. Вночі козацькі полки благополучно форсували озеро Сиваш і, вийшовши в тил татарам, напали на них. Захопивши ділянку Перекопських укріплень, козаки закидали рів тілами убитих татар, і вся російська армія перейшла по них до Криму. Вирушивши углиб Криму, армія завдала татарам ряд поразок та взяла їх столицю Бахчисарай, розграбувавши її і спустошивши. Захопивши велику здобич і звільнивши полонених, армія повернулася до України. У 1738 р. російські війська, в ході бойових дій проти турок, взяли міста Очаків і Азов. У цих кампаніях брали участь також і козацькі полки. У 1739 р. між Росією і Туреччиною був підписаний Белградський мир, за яким Азов знову залишався за Росією.

"Українська" політика імператриці Єлизавети

У 1741 р. на російський престол вступила дочка Петра I Єлизавета. Нова імператриця відрізнялася набожністю і людинолюбством. Одним із перших її повелінь було рішення про скасування страти в Російській імперії. У 1744 р. Єлизавета відвідала Україну і місто Київ, де їй був влаштований урочистий прийом. Під час перебування государині в Києві їй була подана петиція від українського козацтва з проханням дозволити в Україні вибори нового гетьмана. Імператриця, прихильно сприйнявши це прохання, наказала для вирішення

питання про вибори гетьмана направити до неї в столицю українську депутацію, що і було незабаром зроблено.

У 1745 р., добившись дозволу Петербургу на нові гетьманські вибори, депутація повернулася до України, щедро обдарована Єлизаветою соболиними шубами, перснями з діамантами і грошима. Проте самі вибори виявилися справою не такою швидкою. Імператриця не бажала давати автономне правління Україні, але не хотіла й образити українців відмовою. У результаті вибори 1750 р., що відбулися під наглядом Петербургу, визначили бути гетьманом України 22-річного графа Кирила Разумовського, брата фаворита імператриці. Резиденція українського гетьмана незабаром була перенесена до міста Батурина. У 1755 р. Єлизавета, що завжди демонструвала свою симпатію до українського народу, скасувала в Україні багато особливо обтяжливих податків, встановлених колишніми урядами. У той же час бюджет України був поставлений під контроль Петербурга, а митні кордони між Україною і Росією ліквідовувалися.

Гетьман Розумовський мало піклувався про Україну і козацтво і більшу частину часу проводив не в Батурині, а в Петербурзі. Прагнучи до особистого збагачення, він добився переходу в своє спадкове володіння міста Батурина й околиць. У 1763 р. гетьман спробував примусити залишки козацтва клопотати перед Петербургом про визнання його спадкового гетьманства в Україні, проте козаки відмовилися підписати таку петицію.

Катерина II і Україна

У 1762 р. на престол зійшла Катерина II, під час правління якої були остаточно ліквідовані залишки автономії України. Гетьман Розумовський, що користувався раніше заступництвом імператриці Єлизавети, різко понизив свою політичну вагу в державі. Прагнучи компенсувати втрату свого політичного впливу в імперії, Розумовський зробив ще одну спробу добитися для свого роду спадкового гетьманства в Україні. Проте це не входило в плани нової імператриці, а підтримки українського народу в Розумовського не було. Проте у 1764 р. гетьман Розумовський своїм розпорядженням призначив збори представників старшин та козаків України з метою добитися спадкового гетьманства. Не будучи впевненим в успіху цього почину і бажуючи чинити тиск на виборців, гетьман привів у бойову готовність всі війська, розташовані в Україні. Катерина II тут же викликала Розумовського до Петербургу і, вказуючи на його явне зловживання владою, настійно рекомендувала скласти з себе повноваження гетьмана. Розумовський, розуміючи, що опір монаршій волі даремний, заявив про свою відмову від гетьманства, отримавши взамін звання фельдмаршала. Таким чином, він став останнім українським гетьманом.

У 1765 р. Катерина II для управління Україною знову заснувала Малоросійську колегію, до складу якої увійшли 4 росіян і 4 українських чиновників. Колегія діяла під керівництвом призначеного імператрицею генерал-губернатора України. Першим імператорським намісником України став видатний російський полководець і політик генерал-аншеф Рум'янцев. За його наказом у 1767 р. на всіх підвладних імперії українських землях був проведений генеральний опис населення і майна з метою впорядкування стягування

податків і податей. У цьому відношенні Україна тепер нічим не відрізнялася від решти величезної імперії. Незабаром послідував і указ Катерини II, який приписував залишкам козацтва підпорядкування по судах і посадах загальноросійському військовому статуту. Це означало остаточну ліквідацію реєстрових козацьких полків, тобто, самостійного українського війська.

Проводячи активну зовнішню політику, направлену на розширення кордонів імперії, Катерина II готувалася до війни з Туреччиною. Турки, контролюючи гирло Дніпра, Чорне море і Крим, перешкоджали широкому розвитку тут російської торгівлі й експорту української пшениці до інших країн. Крім того, необхідно було зміцнити південні кордони держави, легко доступні для турок і татар. Султан полегшив Катерині II рішення дипломатичної задачі з пошуку гідного приводу для війни, сам оголосивши війну Росії восени 1768 р.

Військові дії почалися в 1769 р., але особливо активно вони велися в 1770 р. Того року російська армія під командуванням Рум'янцева і Суворова, діючи в Україні та Молдавії, завдала туркам два нищівні удари в битвах на річці Ларгі та Кагулі. Незабаром росіянами був узятий і ряд турецьких фортець на Дунаї. У цьому ж році російська чорноморська ескадра розгромила турецький флот в Чесменській бухті, а російська армія вступила до Криму. У 1771 р., отримавши настільки тяжкі удари, Туреччина пішла на підписання перемир'я з Росією, проте укладення міцного миру не відбулося, оскільки султан наполегливо не погоджувався на відділення Криму.

У 1772 р. Росія, отримавши пропозицію пруського короля Фрідріха II про частковий розділ території ослабленої Польщі, дала на те свою згоду. Так відбувся перший розділ Польщі між Росією, Прусією та Австрією. У результаті цієї акції трьох держав, Росія отримала східні райони Білорусії з містами Полоцьк, Вітебськ, Могильов, а також частину північної України з містом Гомелем, що вважався тоді українським.

У 1773 р. Росія відновила військові дії проти Туреччини. Суворов уцент розбив турецькі війська під Козлуджею, а армія Рум'янцева переправилася через Дунай і рушила на Балкани. Туреччина, не маючи більше можливості чинити опір, була вимушена піти на мирні переговори. Мир між Росією і Туреччиною був підписаний в містечку Кючук-Кайнарджі в 1774 р. Росія отримувала Керч, Єнікале та Кінбурн, а також право вільного плавання російського торговельного флоту через турецькі протоки. Кримське ханство втрачало протекторат Туреччини й оголошувалося незалежним.

Успішно вирішивши одне з найважливіших зовнішньополітичних завдань, Катерина II зайнялася внутрішнім устроєм імперії. У 1775 р. було прийнято нову "Установу для управління губерніями Всеросійської імперії", яке ділило всю територію держави на 50 губерній. Вся господарська, політична і військова влада в губернії знаходилася в руках генерал-губернатора, довіреної особи імператриці. Нова адміністративна система значно підсилювала централізацію держави. Територія Лівобережної України ділилася на три губернії - Київську, Чернігівську і Новгород-Сіверську - з таким же адміністративним устроєм, як і решта російських губерній. Процес перетворення Лівобережної України на

складову частину Російської імперії практично завершився. Правобережна Україна поки що входила до складу польської держави.

Ліквідація Запорізької Січі

4 червня 1775 р. російські війська під командуванням генерала Текелі оточили Запорізьку Січ. Більшість запорізьких козаків у цей час ще не повернулися з російсько-турецької війни. Царські війська штурмом оволоділи Січчю і зруйнували її. Останній запорізький гетьман Калнишевський із старшиною були арештовані та заслані на Соловецькі острови. Сам термін "запорожець" був заборонений для вживання. Частково запорізькі землі передавалися у володіння російським дворянам, а частково для поселення сербським і німецьким колоністам.

Приблизно 5 тис. запорожців втекло до Туреччини і поселилося в гирлі Дунаю. У 1784 р. російський уряд дозволив залишкам колишніх запорожців переселитися в межиріччі Буга і Дністра. У 1792 р. "бузькі" козаки були перейменовані в "чорноморських" і поселені на Кубані. У 1828 р. до Росії повернулися задунайські козаки, які також були направлені на Кубань. Таким чином, кубанські козаки є прямими нащадками запорожців.

Соціальні зміни в Україні

Указом імператриці в 1783 р. українські селяни позбавлялися права йти від свого поміщика й офіційно оголошувалися кріпосними. У 1785 р., прагнучи зміцнити основу абсолютизму, дворянство, Катерина II видала "Даровану грамоту", яка навіки закріплювала за дворянами всі їхні права і привілеї. Українська козацька верхівка зрівнювалася в правах з російським дворянством і також звільнялася від обов'язкової державної та військової служби. Новим було право дворянства створювати в повітах і губерніях імперії дворянські громади, які виражали та захищали їхні інтереси. Правда, ці громади ставилися під контроль генерал-губернатора. У тому ж році всі російські міста отримали право обирати "Збори міської громади", до якої могли входити лише достатньо багаті городяни, оскільки при виборах діяв майновий ценз. Це були органи міського самоврядування, що включали представників усіх станів, які проживали в містах. Зрозуміло, ці органи міського самоврядування також знаходилися під контролем адміністрації. Всі ці права розповсюджувалися і на територію України.

У Правобережній Україні міське населення росло не так швидко, як на Лівобережжі. Проте у XVIII ст. розвинулися такі торгівельні міста, як Луцьк, Дубно, Кам'янець, Бар, Бердичів, Умань та ряд інших. Здебільшого ці міста торгували зерном і худобою. Значну частину міщан складало єврейське населення, адміністрація була представлена поляками, а українців у містах було зовсім мало.

В українських землях, підвладних полякам, продовжували розвиватися уніатство і католицизм. Православ'я тут знаходилося в стані глибокої кризи. До середини XVIII ст. на Київщині та Поділлі діяло всього 20 православних

приходів. Православне духовенство Правобережжя переважно було зосереджене у монастирях і не відіграло помітної ролі в суспільно-політичному житті країни.

Гайдамаки

Таким чином, політичне, економічне і духовне положення українців у Правобережній Україні було вельми важким. Народ не мирився зі своєю долею, і це знайшло свій прояв у гайдамацькому русі, що широко охопив польську частину України. Тюркське слово "гайдамак" означає "бродяга", "розбійник", і застосовувалося поляками для назви селян-утікачів, які час від часу грабували шляхетські маєтки. Проте у гайдамацькому русі брали участь не лише селяни, але і бідні городяни, дрібні шляхтичі та представники нижчого православного духовенства. Гайдамаки по-своєму боролися з поляками в Україні, грабуючи і спалюючи маєтки та міста, вбиваючи представників польської шляхти та католицького духовенства.

"Коліївщина"

Найбільшим повстанням у XVIII ст. на Правобережжі була "Коліївщина" (від слова "кіл", яким було озброєно більшість селян, що взяли участь у повстанні). Повстання почалося у 1768 р., коли частина польської шляхти виступила проти свого короля, вважаючи його за ставленика Росії. Рух очолив запорізький козак Максим Залізняк. Захопивши і розграбувавши Фастів, Черкаси, Корсунь, Богуслав, Лисянку, 2-тисячний загін гайдамаків та селян підійшов до Умані. Тут місцевий козацький сотник Іван Гонта перейшов на бік повсталих і цим забезпечив узяття міста. В Умані повстанці влаштували нещадну різанину, під час якої загинули тисячі поляків, євреїв та українців.

Катерина II, побоюючись, що повстання перекинеться на Лівобережну Україну, наказала вжити заходів із його ліквідації. Російський полковник Кречетников з військами прибув до Умані і запросив на обід вождів повсталих. Залізняк і Гонта, які не підозрювали каверзи, з'явилися до полковника і були тут же схоплені. Гонта був виданий полякам, які жорстоко стратили його. Залізняк був відправлений до сибірського заслання, де і помер. Позбувшись своїх вождів, повстання швидко згасло.

Підготовлено за матеріалами сайту

“Навчальні матеріали онлайн” та “Національний музей історії України”